

УДК 930.1(47+57)«196/198»:929.7

**ДВОРЯНСТВО В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР.****Бараненко Світлана**

У статті проаналізовано доробок дослідників радянського періоду другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр., присвячених дворянству. Автор аналізує роботи, які висвітлюють проблеми поміщицького землеволодіння, відносин дворян із самодержавством і селянством. Окреслено напрями, в яких фігурувала дворянська тематика. Показано, що радянська історіографія була насичена ідеологічними настановами, постійним втручанням партії в історичну науку. Дослідники були змушені працювати в рамках марксистсько-ленінських концепцій та теорій. Виявлено, що уся діяльність пореформеного дворянства, на думку авторів, зводилася до кризи самодержавства, яку могла вирішити лише революція. Дослідження базувалися на значному масиві архівних джерел, історики намагалися розширити джерельну базу та методологію. Результати роботи можуть бути використані при створенні досліджень з історіографії, історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., історії Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., викладанні спецкурсів з обраної теми.

Ключові слова: дворянство, поміщики, радянська історіографія.

Наука в Радянському Союзі була чітко регламентована, мала тенденційний характер та увесь час свого існування контролювалася органами влади. Будь-які інакомислення мали для дослідників серйозні наслідки. Комуністична партія окреслила «важлив» для держави напрями та проблеми, які потребували нагальних вирішень в рамках марксистсько-ленінської ідеології. У той час, коли західна наука розвивала різноманітні концепції та винаходила нові історичні методи, радянська наука залишалася політично заангажованою. Вивчаючи розвиток радянської історичної науки, дуже важливо критично підходити до результатів досліджень. Дворянська тематика була частково «персоною нон-грата» у пласті доробків радянських істориків. Проблема вивчення дворянства частково відображена в частинах наукових монографій і дисертацій або окремих публікаціях. Дослідники в останні роки зосереджуються на регіональному вимірі вивчення дворянства. Розглядають історіографію радянського періоду в межах свого дослідження О. Барвінок [5], М. Башли [6], І. Кочергін [16], Т. Литвинова [18], Н. Проць [22].

У вітчизняній сучасній історичній науці не знайшло свого відображення комплексне дослідження історії вивчення дворянства в українських землях в працях радянських (як українських, так і російських) істориків періоду «застою». Отже, метою статті є аналіз робіт дослідників радянської доби другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр., присвячених дворянству, його землеволодінню та відносинам з самодержавством і селянством. Для досягнення цієї мети необхідно дослідити історіографічні джерела, які представлені монографіями, авторефератами на зазначену тематику.

Попередній період радянської історіографії (1920–1950-ті рр.) характеризувався певним «забуттям» та закресленням зі сторінок досліджень дворянської проблематики. У своїй більшості ця тема замовчувалася та згадувалася лише тоді, коли потрібно було, щоб «класовий ворог радянської людини» фігурував у працях істориків лише як «експлуататор», «грабїжник» та ніяк інакше. Період «відлиги» у державі та історичній науці, зокрема, позначився певним «пом'якшенням» ідеологічного тиску наприкінці 1950-х рр. Також в цей період проводяться симпозиуми з аграрної історії. Отже, не дивно, що наприкінці 1950-х рр. з'являлися роботи, пов'язані з дворянством. Розпочав вивчення дворянського землеволодіння Л. Іванов у роботі, присвяченій розподіленню поміщицької землі в Україні напередодні революції 1905–1907 рр. [12]. Основний масив літератури з цієї проблеми з'явився саме після «відлиги». Проте саме в цей період у радянську історичну науку почали повертатися жорсткі партійно-методологічні, догматичні установки та кампанія з наведення «ідеологічної дисципліни» [15].

Дослідники цього періоду з різних аспектів аргументують актуальність тематик своїх робіт: 1) вивчення історії класів є однією з головних задач марксистської історичної науки, тому очевидно, що для повної картини соціальної структури держави необхідно вивчати «експлуататорські» класи, а не лише ті, що «експлуатувалися» [20, 3]; 2) неминучим є питання вивчення історії поміщцтва для створення повної картини аграрного устрою дореволюційної Росії як одного з ключових в історичній науці [21, 1; 23, 1; 13, 4]; 3) вивчення дворянства як ключ до розв'язання проблем передумов «буржуазно-демократичної та соціалістичної революцій» [14, 3; 28, 3; 19, 3]; 4) вивчення періоду селянської реформи як повернення до лєнінських витоків після тривалого періоду «суб'єктивізму» та «свавілля» Сталіна в історичній науці [4, 3–4].

Найбільше та найгрунтовніше дворянська тематика представлена в роботах, присвячених соціально-економічним питанням.

Безсумнівно, одним з найбільш визначних істориків аграрних відносин дореволюційної Росії був А. Анфімов. Йому належать численні дослідження

поміщицького, селянського землеволодіння та господарства в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. На основі захищеної докторської дисертації А. Анфімов видав у 1969 р. роботу «Велике поміщицьке господарство Європейської Росії (кінець XIX – початок XX ст.)» [2]. Він наголошував, що поміщицьке землеволодіння в своїй більшості залишалося станово-дворянським, «зберігаючи свою напівкріпацьку природу» [2, 47]. Автор зазначав, що від початку XX ст. до 1914 р. поміщицьке капіталістичне господарство не тільки відновило свої позиції, з яких воно тимчасово відійшло в кінці XIX ст., а й просулося вперед. [2, 182]. Поміщики перебудовували своє господарство, стаючи власниками цінних паперів, промислових закладів тощо, перебудовуючи сільське господарство [2, 288].

На початку 1980-х рр. А. Анфімов видав монографію, що була присвячена селянському господарству Європейської Росії межі XIX–XX ст. – «Селянське господарство Європейської Росії. 1881–1904 рр.». У ній радянський дослідник зауважив про «помилковість тези про повсюдне переважання напівкріпацьких відносин у російському селі» [1, 7]. Це твердження було пов'язано з адміністративним та ідеологічним тиском на А. Анфімова, якого було звільнено з посади завідувача сектору історії Росії періоду капіталізму. Історика піддали критиці (зокрема у 1974 р. вийшла розгромна рецензія на його статтю «До питання про характер аграрного ладу Європейської Росії на початку XX ст.», що була опублікована за 15 років до того) як прихильника «нового напрямку». Цю групу дослідників звинувачували у відступі від найважливіших положень марксистсько-ленінської концепції передумов та рушійних сил революції в Росії, у зменшенні рівня економічного розвитку дореволюційної Росії, у доводах про панування в аграрному устрої країни докапіталістичних відносин [10, 114]. Отже, А. Анфімов був змушений відмовитися від позицій, які були висловлені ним щодо рівня розвитку капіталізму в сільському господарстві Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. [15]. У висновках своїх робіт радянський історик доводив, що сільське господарство опинилося в кризі, яку могла вирішити лише революція, таким чином він підводив це питання до проблеми визрівання передумов «Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Л. Мінарик розглядала економічну характеристику великих земельних власників в Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. [20]. Дослідниця зазначала, що процес руйнування старого дворянсько-станового землеволодіння проходив менш інтенсивно, ніж в цілому в країні. На початок XX ст. майже вся площа великого землеволодіння була в руках вищого титулованого дворянства [20, 20], а в період з кінця XIX ст. до початку Першої світової війни великі поміщики втратили за підрахунками Л. Мінарик 3 % площі, тобто процес втрати

землі більш інтенсивно проходив в групах менш великих дворян [20, 36]. Дослідниця наголошувала на тому, що і в зазначений час землеволодіння та землекористування носили напівкріпацький характер [20, 141–142].

Розглядаючи дворянське землеволодіння Європейської Росії за матеріалами земельних переписів 1877 і 1905 рр., дослідниця Н. Проскуракова, зазначала, що напівкріпосницьке за своїм характером поміщицьке землеволодіння трансформувалося, піддаючись впливу капіталізму. Цей вплив був різним, про що свідчить зміна ступеня концентрації різних типів дворянського землеволодіння в певних районах Європейської Росії [21, 25].

П. Теличук у своїй роботі «Економічні основи аграрної революції в Україні» зазначав, що частина поміщиків, які були нездатні пристосовуватися до нових умов, розорювалась і ліквідовувала своє господарство [29, 75]. Найбільш капіталістична перебудова поміщицького господарства відбувалась там, де були значні пережитки кріпосництва [29, 78]. Він дійшов до поширеного в радянський період висновку, що величезне переважання безземельного і малоземельного селянства, гальмування розвитку сільського господарства, політичне безправ'я та економічне гноблення селян «висували питання про необхідність ліквідації поміщицького землеволодіння», таким чином, на початку ХХ ст. були створені «об'єктивні умови для перемоги буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій» [29, 183].

Аналізуючи «Матеріали зі статистики руху землеволодіння в Росії», В. Лігуєв наголошував, що «дворянська форма земельної власності» в пореформений період пристосовувалася до товарного виробництва в аграрній сфері, що створювало протиріччя в розвитку єдиного безстанового земельного ринку, гальмування його створення, яке можна було подолати, лише знищивши дворянське землеволодіння шляхом революції [19, 17].

На початку 1980-х рр. І. Ковальченко разом зі своїми учнями Б. Литваком та Н. Селунською видали монографію «Соціально-економічний устрій поміщицького господарства Європейської Росії» [13]. Вони наголошували на обмеженості джерельної бази та необхідності пошуку методів, які б дозволили подолати цю обмеженість. Саме це дослідники ставили собі за мету у цій роботі. Важливе завдання вони вбачали у виявленні та залученні первинних масових джерел про поміщицьке господарство, адже завдяки ним можна «розкрити всю багатоманітність та специфіку буржуазної еволюції поміщицького господарства та вплив на неї різноманітних умов та тенденцій його розвитку» [13, 221].

Джерелознавчий характер мали роботи Н. Єлисеєвої та Н. Селунської, які аналізували матеріали, пов'язані з Дворянським банком для вивчення проблем поміщицького господарства кінця XIX – початку XX ст. [8; 23].

Одним з важливих аспектів вивчення дворянства були його взаємовідносини із самодержавством. Цій проблемі присвячена низка наукових праць. Так, російський історик Ю. Соловйов видав три монографії, які розкривають це питання в період з кінця XIX ст. до 1914 р. (остання з них виходить за межі нашого дослідження) [24; 25; 26]. Він наголошував, що задум влади відродити старі порядки, консервативний устрій та привілейоване положення дворянства та зміцнити тим самим самодержавство був провальним, адже він відштовхувався від неправильної оцінки становища країни [26, 184]. Дворянство, на думку автора, «конфліктувало» із самодержавством через намагання організуватися та бути самостійними, тобто влада бачила у вищому суспільному стані не тільки свою опору, але й конкурента [26, 193]. Проте, як дворянство, так і самодержавство були приречені на загибель, і їм було не місце в новій епосі [26, 377].

Проблема селянської реформи продовжувала залишатися актуальною і в зазначений період. Дослідниця Л. Захарова у монографії «Самодержавство та скасування кріпосного права в Росії 1856–1861 рр.» зазначала, що, окрім селянського питання, в державі поставало й політичне питання, у якому йшлося про роль монархії та дворянства, які були між собою пов'язані [11, 231]. Реформа була компромісом, проте мала в собі переваги для поміщицького господарства [11, 233].

Досліджувала кризу «верхів» на основі 370 проєктів та записок поміщиків періоду підготовки селянської реформи Н. Баграмян [4]. Вона наголошувала, що у поміщиків не було в той час єдиної думки стосовно кризи та шляхів виходу з неї, а це, звісно, позначилося на змісті урядової програми [4, 13]. Поміщики під впливом обставин, що склалися, а не «гуманних визвольних ідей» почали вимагати проведення реформ [4, 19].

Окремо слід відзначити роботу А. Кореліна «Дворянство в пореформеній Росії. 1861–1904 рр. Склад, чисельність, корпоративна організація» [14]. На основі великої кількості архівних джерел дослідник вивчає безпосередньо дворянство, його склад та чисельність, роль та місце у державі. Він зазначав, що дворянство, втративши після селянської реформи станові привілеї, змогло зберегти панівні позиції, у цьому йому допомагало самодержавство, адже воно намагалось будь-яким способом полегшити перехід до капіталістичного ладу цього стану, максимально залишаючи консервативний устрій життя в країні [14, 285]. А. Корелін наголошував на тому, що дворянство було одним з сутте-

вих факторів у «назріванні загальної революційної кризи», яку, безперечно, змогла подолати лише «Велика Жовтнева соціалістична революція» [14, 290].

Вивчення історії класової боротьби посідало чільне місце в радянській історіографії. Дослідження не були присвячені дворянству, цей суспільний стан лише згадувався у зазначених роботах, але він зображувався досить типово та, можна навіть сказати, класично для радянських дослідників. Вивчаючи аграрні відносини в селі, становище селянства та класову боротьбу, історики малювали образ поміщика-пригноблениця, грабіжника, жорсткого експлуататора тощо [7; 9; 17; 27; 28]. Вищезгаданий А. Анфімов показує поміщика винятково негативно. Він зазначав, що, незважаючи на відмінності між селянами, вони мали спільного ворога – поміщиків і самодержавство [3, 206].

Таким чином, радянська історіографія другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр., порівнюючи з попереднім періодом, характеризується зростанням кількості праць, що присвячені дворянству, ширшим спектром проблем. Дослідники були заручниками ідеологічних установок, партійно-методологічної дисципліни в історичних дослідженнях. Стереотипи та шаблони у зображенні дворянства продовжували залишатися і в зазначений час. Поміщицька тематика була обмежена проблемами землеволодіння, відносин із самодержавством та класовою боротьбою. Позитивною рисою можна відзначити багатий фактологічний матеріал, залучення більшої кількості нових джерел. Проте більшість доробків радянських істориків зводилася до вивчення історії та становища дворянства як до передумови «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Перспективи вивчення зазначеної проблеми пов'язані з розширенням кола авторів, які досліджували дворянство в радянський період.

Abstract

The article analyzes the works of the Soviet period researchers of late 1960s – early 1980s related to the topics of nobles. The author analyzes works that cover the issues of feudal landownership, the nobles' relations with the peasantry and the absolutist government. Particularly, the author characterizes the topics related to the thematics of nobility. It is shown that Soviet historiography was filled with guidelines on ideology, constant intrusions of the ruling party into the matters of history as a discipline. The researchers were forced to work in the boundaries framed by Marxist-Leninist concepts and theories. The article reveals that, according to the reviewed authors, all activities of the nobility during the post-reform period in the Russian Empire were connected to the crisis of absolute monarchy, which could only be resolved by a revolution. The reviewed works were based on a great mass of archived sources, the historians tried to search for new sources and

expand the methodology. The results of the research can be used in the development of research on historiography, the history of Ukraine in the second half of the 19th – the early 20th century, the history of Russia in the second half of the 19th – the early 20th century, the teaching of special courses on the specified topic.

Key words: nobility, landlords, Soviet historiography.

Аннотація

В статье проанализированы наработки исследователей советского периода второй половины 1960-х – первой половины 1980-х гг., посвященных дворянству. Автор анализирует работы, освещающие проблемы помещичьего землевладения, отношений дворян с самодержавием и крестьянством. Определены направления, в которых фигурировала дворянская тематика. Показано, что советская историография была насыщена идеологическими установками, постоянным вмешательством партии в историческую науку. Исследователи были вынуждены работать в рамках марксистско-ленинских концепций и теорий. Выявлено, что вся деятельность пореформенного дворянства, по мнению авторов, сводилась к кризису самодержавия, которую могла решить только революция. Исследования базировались на значительном массиве архивных источников, историки пытались расширить базу источников и методологию. Результаты исследовательской работы могут быть использованы при создании исследований по историографии, истории Украины второй половины XIX – начала XX вв., истории России второй половины XIX – начала XX вв., преподавании спецкурсов по выбранной теме.

Ключевые слова: дворянство, помещики, советская историография.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
2. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (к. XIX – н. XX в.) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 394 с.
3. Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1984. – 232 с.
4. Баграмян Н. С. Кризис «верхов» в период подготовки реформы 1861 г. (по проектам и запискам помещиков): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. С. Баграмян. – М., 1964. – 19 с.
5. Барвінок О. В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Барвінок. – Миколаїв, 2014. – 19 с.

6. Башли М. І. Провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній (1861–1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. І. Башли. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 22 с.

7. Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе. 1861–1880 / Н. М. Дружинин. – М.: Наука, 1978. – 287 с.

8. Елисеєва Н. В. Статистические публикации Дворянского банка как источник для изучения помещичьего хозяйства России конца XIX – начала XX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. В. Елисеєва. – М., 1984. – 16 с.

9. Жданков А. В. Аграрный кризис конца XIX века в Европейской России: автореферат дис. ... канд. ист. наук / А. В. Жданков. – Л., 1977. – 20 с.

10. Заболотный Е. Б. К вопросу о месте «нового направления» в отечественной историографии / Е. Б. Заболотный, В. Д. Камынин // Проблемы истории России. – Екатеринбург: Волот, 1996. – Вып. 1: От традиционного к индустриальному обществу. – С. 112–115.

11. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 / Л. Г. Захарова. – М.: Изд-во Московского университета, 1984. – 254 с.

12. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. / Л. М. Иванов // Исторические записки. – Т. 60. – М., 1957. – С. 187–214.

13. Ковальченко И. Д. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма / И. Д. Ковальченко, Н. Б. Селунская, Б. М. Литваков. – М., 1982. – 264 с.

14. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация / А. П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.

15. Корелин А. П. Памяти Андрея Матвеевича Анфимова / А. П. Корелин, И. Н. Слепнёв // Россия сельская. XIX – начало XX века. – М.: РОССПЭН, 2004. – URL: iriran.ru/files/AnfimovAM.doc

16. Кочергін І. О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / І. О. Кочергін. – Дніпро, 2016. – 449 с.

17. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-і роки XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – К.: Наук. думка, 1970. – 304 с.

18. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект): монографія / Т. Ф. Литвинова. – Дніпропетровськ: «ЛІРА», 2011. – 732 с.

19. Литувев В. Н. Движение дворянского землевладения в Европейской России эпохи капитализма: опыт количественного анализа материалов по статистике движения землевладения в России: автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. Н. Литувев. – М., 1983. – 18 с.

20. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в. Землевладение, землепользование, система хозяйства / Л. П. Минарик. – М.: «Советская Россия», 1971. – 143 с.

21. Проскуракова Н. А. Дворянское землевладение Европейской России по материалам земельных переписей 1877 и 1905 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. А. Проскуракова. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 28 с.

22. Проць Н. В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. В. Проць. – Харків, 2015. – 277 с.

23. Селунская Н. Б. Методы изучения социальной структуры помещичьего хозяйства России конца XIX – начала XX века (по описаниям Дворянского земельного банка): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. Б. Селунская. – М.: Изд. МГУ, 1974. – 21 с.

24. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1981. – 256 с.

25. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1907–1914 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1990. – 325 с.

26. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1973. – 383 с.

27. Спицький В. Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901–1904 рр. / В. Є. Спицький. – К.: Вища школа, 1978. – 125 с.

28. Сыроватская Н. А. Борьба крестьян Правобережной Украины против феодально-крепостнического гнета в конце XVIII – первой четверти XIX ст.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. А. Сыроватская. – К., 1966. – 21 с.

29. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К., 1973. – 189 с.

References

1. Anfimov, A. M. (1980). *Krestianskoe khoziaistvo Evropeiskoi Rossii 1881–1904* [A peasant farming of European Russia 1881–1904]. Moscow: Nauka.

2. Anfimov, A. M. (1969). *Krupnoe pomeshchiche khoziaistvo Evropeiskoi Rossii (k. XIX – n. XX v.)* [A large landlord farming of European Russia (in the end of the 19th – in the beginning of the 20th century)]. Moscow: Nauka

3. Anfimov, A. M. (1984). *Ekonomicheskoe polozhenie i klassovaia borba krestian Evropeiskoi Rossii 1881–1904* [*The economic situation and the class struggle of the peasants of European Russia 1881–1904*]. Moscow: Nauka.

4. Bagramian, N. S. (1964). Krizis “verkhov” v period podgotovki reformy 1861 g. (po proektam i zapiskam pomeshchikov) [*The crisis of the “heads” during the preparation of the reform of 1861 (on the drafts and notes of the landlords)*]. (Abstract of PhD thesis), Moscow.

5. Barvinok, O. V. (2014). *Dvoriany Podilskoi hubernii v orhanakh derzhavnogo upravlinnia ta stanovoho samovriaduvannia rehionu (1793–1917 rr.)* [*Nobles of Podillya Province in State Administration And Class Self-Government Authorities of the Region (1793–1917)*]. (Abstract of PhD thesis), Mykolaiv.

6. Bashly, M. I. (2015). *Provintsiine dvorianstvo Khersonskoi ta Bessarabskoi hubernii (1861–1907 rr.)* [*Provincial nobility and Kherson provinces of Bessarabia (1861–1907)*]. (Abstract of PhD thesis), Pereyaslav-Khmelnytsky.

7. Druzhinin, N. M. (1978). *Russkaia derevnia na perelome. 1861–1880* [*The Russian country at the turn*]. Moscow: Nauka.

8. Eliseeva, N. V. (1984). *Statisticheskie publikatsii Dvorianskogo banka kak istochnik dlia izucheniia pomeshchichego khoziaistva Rossii kontca XIX – nachala XX v.* [*Statistical publications of the Noble Bank as a source for the study of the landlord farming of Russia at the end of the 19th and beginning of the 20th century*]. (Abstract of PhD thesis), Moscow.

9. Zhdankov, A. V. (1977). *Agrarnyi krizis kontca XIX veka v Evropeiskoi Rossii* [*The agrarian crisis of the late 19th century in European Russia*]. (Abstract of PhD thesis), Leningrad.

10. Zabolotnyi, E. B. & Kamynin, V. D. (1996). K voprosu o meste «novogo napravleniia» v otechestvennoi istoriografii [*On the issue of the position of the «new direction» in the native historiography*]. *Problemy istorii Rossii*, 1, 112–115.

11. Zakharova, L. G. (1984). *Samoderzhavie i otmena krepostnogo prava v Rossii 1856–1861* [*An autocracy and the abolition of serfdom in Russia 1856–1861*]. Moscow: Izdatelstvo MGU.

12. Ivanov, L. M. (1957). *Raspredelenie zemlevladieniia na Ukraine nakanune revoliucii 1905–1907 gg.* [*Distribution of landownership in Ukraine on the eve of the revolution of 1905–1907*]. *Istoricheskie zapiski*, 60, 187–214.

13. Kovalchenko, I. D., Selunskaiia, N. B. & Litvakov, B. M. (1982). *Sotcialno-ekonomicheskii stroi pomeshchichego khoziaistva Evropeiskoi Rossii v epokhu kapitalizma* [*The socio-economic system of the landlord farming of European Russia in the era of capitalism*]. Moscow.

14. Korelin, A. P. (1979). Dvorianstvo v poreformennoi Rossii 1861–1904 gg.: sostav, chislennost, korporativnaia organizatsiia [The nobility in the post-reform Russia 1861–1904.: The composition, abundance, corporate organization]. Moscow: Nauka.

15. Korelin, A. P. & Slepnev N. I. (2004). Pamiati Andreia Matveevicha Anfimova [In memory of Andrei Matveevich Anfimov]. URL: iriran.ru/files/AnfimovAM.doc

16. Kocherhin, I. O. (2016). Katerynoslavskie dvorianstvo v umovakh transformatsii sotsialnykh vidnosyn (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Katerynoslav nobility under transformation of social relations (second half of 19th – early 20th century)]. (Doctoral dissertation), Dnipro.

17. Leshchenko, M. N. (1970). Klasova borotba v ukrainskomu seli v epokhu domonopolistychnoho kapitalizmu (60–90-i roky XIX st.) [The class struggle in the Ukrainian country in the era of before-monopoly capitalism (1860–1890)]. Kyiv: Naukova dumka.

18. Lytvynova, T. F. (2011). «Pomishchytska Pravda». Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX stolittia (ideolohichniy aspekt) [The “Landlord truth”. The nobility of Left-Bank Ukraine and the peasant question at the end of the 18th – the first half of the 19th century (ideological aspect)]. Dnipropetrovsk: “Lira”.

19. Lituev, V. N. (1983). Dvizhenie dvorianskogo zemlevladiiia v Evropeiskoi Rossii epokhi kapitalizma: opyt kolichestvennogo analiza materialov po statistike dvizheniia zemlevladiiia v Rossii [The movement of noble landownership in European Russia during the era of capitalism: the experience of quantitative analysis of materials on statistics of the movement of landownership in Russia]. (Abstract of PhD thesis), Moscow.

20. Minarik, L. P. (1971). Ekonomicheskaiia kharakteristika krupneishikh zemelnykh sobstvennikov Rossii kontca XIX – nachala XX v. Zemlevladienie, zemlepolzovanie, sistema khoziaistva [An economic characteristics of the largest landowners in Russia at the end of the 19th – in the beginning of the 20th century. Landownership, land use, farming system]. Moscow: “Sovetskaiia Rossiia”.

21. Proskuriakova, N. A. (1973). Dvorianskoe zemlevladienie Evropeiskoi Rossii po materialam zemelnykh perepisei 1877 i 1905 gg. [The noble landowning of European Russia on the basis of land census materials of 1877 and 1905]. Moscow: Izdatelstvo MGU.

22. Prots, N. V. (2015). Dvorianstvo Kharkivskoi hubernii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st [Kharkov province nobility of the late 19th – early 20th century]. (Abstract of PhD thesis), Kharkiv.

23. Selunskaja, N. B. (1974). *Metody izucheniia sotcialnoi struktury pomeshchichego khoziaistva Rossii. kontca XIX – nachala XX veka (po opisaniiam Dvorianского zemelnogo banka) [The methods of studying the social structure of the landlord farming in Russia in the end of the 19th – early 20th century (according to the descriptions of the Noble Land Bank)]*. (Abstract of PhD thesis), Moscow.

24. Solovev, Iu. B. (1981). *Samoderzhavie i dvorianstvo v 1902–1907 gg. [Autocracy and the nobility in 1902–1907]*. Leningrad: Nauka.

25. Solovev, Iu. B. (1990). *Samoderzhavie i dvorianstvo v 1907–1914 gg. [Autocracy and the nobility in 1907–1914]*. Leningrad: Nauka.

26. Solovev, Iu. B. (1973). *Samoderzhavie i dvorianstvo v kontce XIX veka [Autocracy and the nobility in the end of the 19th century]*. Leningrad: Nauka.

27. Spytskyi, V. Ye. (1978). *Nazrivannia revoliutsiinoi kryzy na Ukraini v 1901–1904 rr. [The maturing of the revolutionary crisis in Ukraine in 1901–1904]*. Kyiv: Vyshcha shkola.

28. Syrovatskaia, N. A. (1966). *Borba krestian Pravoberezhnoi Ukrainy protiv feodalno-krepostnicheskogo gneta v kontce XVIII – pervoi chetverti XIX st. [The struggle of the peasants of Right-Bank Ukraine against feudal serf oppression at the end of the 18th – the first quarter of the 19th century]*. Kyiv.

29. Telychuk, P. P. (1973). *Ekonomichni osnovy ahrarnoi revoliutsii na Ukraini [Economic fundamentals of the agrarian revolution in Ukraine]*. Kyiv.

УДК 930(477)

ПОЛЬСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ПРАЦЯХ ДАНІЕЛЯ БОВУА

Стоберська Надія

У статті висвітлено погляди Данієля Бовуа на проблему польського землеволодіння в Правобережній Україні. Історик неупереджено дослідив суспільні відносини у трикутнику польська шляхта–російський царат–українське селянство, показавши антагонізм між ними. Д. Бовуа закликав по-новому дивитися на історію українсько-польських відносин та усвідомити дійсну правду, уникаючи штампів про братерство поляків з українцями. Показано, що Бовуа написав тристоронню історію замість українських істориків.